

آسیب شناسی و راهکارهای حل مسئله مهاجرت نخبگان در ایران (۱۳۷۰-۱۴۰۰)

علی محسنی مشتقین ۱ و اسماعیل اویسی ۲

۱ دانشیار و عضو هیئت علمی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم dr.amohseni@gmail.com

۲ دانشجوی دکتری علوم سیاسی گرایش مسائل ایران، دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم e.oweysi@gmail.com

چکیده

یکی از مهمترین آسیبها و چالشهای پیش روی سرمایه انسانی در یک کشور مسأله مهاجرت نخبگان است که به مثابه یک واقعیت سالهای متمادی جریان داشته و موجب از دست رفتن بخش مهمی از سرمایه کشورهای در حال توسعه و توسعه نیافته به نفع کشورهای در حال توسعه گردیده است. کشور ایران نیز از این روند مستثنی نبوده و مهاجرت نخبگان در دهه های اخیر بالاخص پس از وقوع انقلاب اسلامی سیر صعودی داشته است. سوال اصلی این مقاله جمهوری اسلامی ایران در جهت جلوگیری از مهاجرت نخبگان از سال ۱۳۷۰ تا ۱۴۰۰ چه آسیب شناسی و راهکارهایی استفاده کرده است؟ یافته های ناشی از مطالعه توصیفی-تحلیلی پدیده مهاجرت نخبگان در ایران پس از انقلاب نشان میدهد که عوامل دافعه موجود در داخل کشور نقش بسزایی در تسریع و رشد پدیده مزبور داشته اند که از مهمترین آنها میتوان به رویکردهای اقتصادی اتخاذی از جمله فقدان آزادی اقتصادی توسعه نامتوازن نظام آموزش عالی و نیز عدم حمایت بایسته از فرآیند کارآفرینی توسط نخبگان اشاره نمود به نظر میرسد با توسعه اقتصاد دانش بنیان و فراهم نمودن زیرساختهای مرتبط با، آن رفع دیوان سالاری و همچنین ایجاد توازن در توسعه کمی نظام آموزش، عالی تا حد زیادی میتوان پدیده مهاجرت نخبگان را مهار یا حداقل دامنه بروز آن را کاهش داد.

واژه های کلیدی: مهاجرت - نخبگان - ایران - آسیب شناسی - توسعه نیافتگی

مقدمه

مسئله بزرگ پیش رو برای توسعه منابع انسانی در جوامع دولتهای غیر صنعتی از دست دادن استعداد های انسانی از طریق فرار مغزها است (ژویگ (۲۰۰۸) متغیرهایی همچون ناتوانی، سیاسی تفاوتها در سطح، دستمزد امکانات پژوهشی، اندک گرفتاریهای خانوادگی آموزش فرزندان و پاداشهای مربوط به کار از جمله عوامل احتمالی هستند که میتوانند دانش آموخته های کشورهای جهان سوم را برای خروج از سرزمین مادریشان ترغیب میکنند. وقتی صحبت از اصطلاح مهاجرت "نخبگان" میشود ابتدا به فکر واژههایی: همچون "فرار مغزها" "فرار نخبگان" و فرار سرمایه ها میافتیم؛ بدین معنی که در نگاه اول عده ای با نگاهی بدبینانه مهاجرت کنندگان به ورای مرزها را خائن به وطن و طماع تلقی میکنند و در نگاه دوم عده ای مهاجرت و چرخش مغزها را خصلت خاص جهانی شدن اطلاعات و دانش محور شدن جوامع می دانند لذا به نظر میرسد که موضوع مهاجرت نخبگان پدیده ای چند وجهی، باشد زیرا در عصر حاضر نمیتوان از فرار مغزها و مهاجرت نخبگان به عنوان مقولهای ذاتا منفی نام برد بلکه باید فرصتهای ناشی از امکان مهاجرت را شناسایی و بهره برداری نمود این نوع نگاه در نظریه "جهانی شدن نیز مورد نظر بوده است زیرا نظریه جهانی شدن معتقد است که جهانی شدن به ویژه جهانی شدن بازار کار فرصتهای جدیدی را برای استفاده بهتر از نیروی انسانی متخصص در مقیاس جهانی فراهم آورده و دسترسی متخصصان کشورهای در حال توسعه را به بازار کار پیشرفته صنعتی به مراتب افزایش داده. بنابراین ضروری است تا موضوع مهاجرت نخبگان را از زوایای مختلف بررسی نمود.

در بررسی موضوع از نگاه اول مهاجرت نخبگان و فرار "مغزها" کشور را از یک سرمایه ملی که در واقع میتواند در خدمت توسعه کشور باشد بی بهره میکند زیرا سرمایه انسانی عامل مؤثری در رشد و توسعه اقتصادی پرکردن شکاف عمیق تکنولوژیکی، کاهش نقش مزیت نسبی طبیعی و افزایش نقش مزیت نسبی اکتسابی کشورهای در حال توسعه محسوب می شود به همین منظور سهم قابل توجهی از منابع آنها صرف آموزش نیروی انسانی می شود اما زمانی که باید سرمایه انسانی مورد بهره برداری قرار گیرد به شکل فرار "مغزها" خارج شده و زیان جبران ناپذیری متوجه کشورهای در حال توسعه می کند در این خصوص برابر برخی گزارشها هر ساله ۱۸۰ هزار تحصیل کرده به عنوان مختلف از ایران خارج میشوند صندوق بین المللی پول در آمار نشان داد که ایران از نظر فرار مغزها در بین ۹۱ کشور در حال توسعه و توسعه نیافته، جهان مقام اول را دارد طبق این آمار سالانه بین ۱۵۰ تا ۱۸۰ هزار نفر از ایرانیان تحصیل کرده برای خروج از ایران اقدام می کنند (داورزنی (۱۳۸۵) براساس برآوردهای موجود بیش از دو و نیم میلیون نفر ایرانی در ۳۲ کشور خارجی زندگی می کنند که از این عده یک و نیم میلیون نفر در آمریکای شمالی و نیم میلیون نفر در اروپا زندگی می میکنند. در خلال سالهای ۱۳۷۰ تا ۱۳۸۰ از تعداد ۴۰۰۰ دانشجوی اعزامی به خارج بیش از ۸۰۰ نفر از ایفای تعهدات خود امتناع ورزیده که خسارت ناشی از فقدان حضور این دسته از دانش آموختگان در کشور که اغلب سرمایه های فکری کشور محسوب می شوند حتی در صورت اخذ وثیقه نیز جبران نمیشود. لذا موضوع نخبگان و بهره برداری از سرمایه انسانی، آنان موضوعی پیچیده و چند وجهی است چند وجهی بودن مسئله مهاجرت نخبگان باعث میشود که هیچ تک عاملی را نتوان به عنوان عامل مؤثر بر پدیده مهاجرت مغزها معرفی نمود بلکه مجموعه ای از عوامل در کنار یکدیگر و در تعامل با هم در تعیین الگوی مهاجرت مؤثر هستند .

در کنار پیچیدگی و چند وجهی بودن موضوع مهاجرت، نخبگان مشکل دیگری را نیز باید در ارتباط با آن به آن افزود و آن اینکه ما آمار دقیقی درباره افرادی که کشور را ترک میکنند نداریم همچنین نمی دانیم پس زمینه آنها چیست؟ چه مدت قصد دارند که در جاهای دیگر بمانند؟ آنها کجا می روندو چرا؟ در کشور ما سامانه مشخص آماری اطلاعاتی، تصمیم سازی و تصمیم گیری در زمینه حفظ و جذب نیروی انسانی نخبه موجود نیست ذاکر صالحی، ۱۳۸۶ (۱۱۴) علاوه بر مشکلات، فوق پیمایشها در مورد فرار مغزها نیز نادر هستند .

به طور کلی فرار مغزها بیشتر کشورهای جهان سوم را در بر گرفته است اما در بعضی از کشورها میزان آن بالاست جریان مهاجرت بینالمللی افراد متخصص از کشورهای در حال توسعه (مبدا) به کشورهای توسعه یافته (مقصد) در دو دهه اخیر رشد چشمگیری داشته است طیبی (۱۳۹۰) (۷۴) کشور ما نیز از جمله کشورهایی است که به طور مشخص از دهه چهل شمسی

روند آن شروع شده و هر ساله بر میزان آن افزوده می‌شود. گرچه در طول سالهای اخیر برنامه‌هایی برای جلوگیری از فرار مغزها توسط سازمانهای مختلف از جمله وزارت علوم به اجرا درآمده، اما چنین برنامه‌هایی محدود، مقطعی و بدون نیاز سنجی بوده و در نتیجه توان مقابله و جلوگیری از این مسئله و

رضایت نخبگان را نداشته و در روند مهاجرت آنها تأثیر بسیار ناچیزی داشته است. یافتن راهی برای خروج از این پدیده مستلزم پژوهش و سرمایه‌گذاری عظیم مادی و معنوی در این بخش بسیار مهم و عدم توجه کافی به این مسئله خسارات جبران‌ناپذیری را به بار می‌آورد در زمینه چرایی و چگونگی مهاجرت فرهیختگان در ایران چند پژوهش صورت گرفته است اما خلا یک تحقیق جامع است.

که به دسته بندی علتها و کم و کیف فرار مغزها پرداخته باشد احساس میشود پژوهشی که از طریق آن بتوان دلایل دانش‌آموختگان و استنادی را که از کشور خارج میشوند دسته بندی کرد تا از آن طریق راهکارهای مناسب برای جلوگیری از این پدیده را یافت. اجرای طرحهای مطالعه سیستماتیک میتواند با شناسایی نقاط انفصال و انقطاع پژوهشها آنها را با یکدیگر ترکیب کند و از این طریق علاوه بر استفاده و بکارگیری نتایج طرحها زمینه مناسبی برای دستیابی به سوی دانشی بومی پدید آورد. ضعفهای دیگر پژوهشها را شناسایی و ترمیم نماید و به طی روند مطلوب فرایند بهینه سازی تحقیقات کمک کند.

پیشینه پژوهش

در چارچوب موضوع مقاله پیشروی و مرتبط با، آن در میان پژوهشهای انجام شده آثار گرانقدری به جامعه علمی کشور عرضه گردیده که هر کدام با رویکردی متفاوت تلاشی در راستای تبیین مهاجرت، نخبگان، بسترها چالشها پیامدها و راههای مقابله با آن داشته و در این پژوهش نیز به فراخور ارتباط، موضوعی قطعاً مورد استفاده واقع خواهند شد؛ به عنوان، نمونه در پژوهشی با عنوان شناسایی و اولویت بندی عوامل چند زمینهای مؤثر بر روند فرار مغزها تحلیل و پیشنگری موج چهارم این پدیده در ایران از ۱۳۹۰ تا افق ۱۴۰۴ درصد شناسایی عوامل مؤثر بر روند فرار مغزها در طول موج چهارم این پدیده برای سیاستگذاری در آینده خواهند و با استفاده از روش دلفی به عنوان ابزار آینده پژوهی به شناخت و رتبه بندی عوامل مؤثر بر آینده این روند پرداخته اند. یافته های تحقیق نشان میدهد رتبه میانگین عوامل آموزشی، ۵۴/۳، شغلی و معیشتی، ۹۸/۲، اجتماعی ۶۸/۲، سیاسی ۴۶/۲ عوامل اقتصادی، ۱۶/۲، به ترتیب با اهمیتترین عوامل اثر گذار بر روند فرار مغزها در چند سال آتی هستند. در مقاله ای با عنوان نگرش نخبگان علمی به به آینده شغلی در ایران و تأثیر آن بر تمایل به مهاجرت به روش پیمایشی به بررسی نگرش نخبگان علمی به آینده شغلی در ایران و تأثیر آن بر تمایل به مهاجرت پرداختند و نتایج نشان داد که ابعاد نگرش به آینده شغلی و سابقه، مهاجرت تأثیر مستقیم و معناداری بر تمایل به مهاجرت دارد. جانعلی زاده چوب بستی و همکاران (۱۳۹۳) نیز در پژوهشی، پیمایشی با عنوان بررسی جامعه شناختی تمایل به برون کوچی نخبگان، علمی به این نتیجه رسیدند که بیش از نیمی از نخبگان مشارکت کننده در این مطالعه تمایل به ماندن در ایران داشته‌اند و بیش از یک چهارم این شرکت کنندگان مایل به مهاجرت بودند تمایل به برون کوچی نخبگان، علمی به شرایط و عملکرد عوامل اجتماعی در داخل و خارج کشور مربوط می‌شود. از نظر جمعیت مورد بررسی برآیند پایین بودن جاذبه مبدأ و بالا بودن دافعه مبدأ و جاذبه مقصد سبب تمایل به برون کوچی نخبگان است در میان عوامل، کششی فرصتهای اشتغال با اهمیتترین جاذبه ای است که پاسخگویان را متمایل به مهاجرت میکند و دو عامل نامساعد بودن زمینه برای ادامه تحصیل و پژوهش و عدم قدردانی کافی از نخبگان، علمی مهمترین دافعههایی هستند که سبب تمایل به مهاجرت این نخبگان می‌شوند، در تحقیقی با عنوان چرایی مهاجرت نخبگان از ایران پس از پایان جنگ تحمیلی مدعیانند که در مهاجرت، نخبگان عوامل، اقتصادی تعیین کننده ترین نقش را داشته و همچنین هرچه تحصیلات افراد بالاتر میرود احساس عدم امنیت شغلی و عدم تناسب درآمد و هزینه آنان نیز بیشتر میشود زنان بیش از مردان تبعیض و نابرابری درآمد را عاملی برای مهاجرت خود دانسته اند. بعلاوه اینکه متخصصان رشتههای علوم انسانی و سپس، مهندسی بیش از سایر متخصصان تبعیض و نابرابری در درآمد را عامل مهاجرت خود میدانند، نیز در پژوهشی تحت عنوان عوامل مؤثر بر گرایش دانشجویان به مهاجرت خارج از کشور یک نمونه ۱۵۲۲ نفری از دانشجویان دانشگاههای ایران را برگزیده و با روش تحلیل ثانویه به بررسی پرداخته اند. نتایج این مطالعه نشان

میدهد که ۵/۵۹ درصد از دانشجویان در سطح متوسط و ۵/۱۷ درصد در سطح، زیاد گرایش به مهاجرت از کشور دارند و فقط ۲۳ درصد از آنها در صدد مهاجرت نیستند نقش دو متغیر پایبندی به جامعه ملی و دین» داری به عنوان عوامل بازدارنده و نگرش انتقادی نسبت به شرایط کنونی و آتی جامعه» به عنوان عوامل ترغیب کننده گرایش به، مهاجرت از نظر آماری مورد تأیید قرار گرفته است همچنین گرایش به مهاجرت در مردانبیشتر از زنان و در پایگاه اقتصادی و اجتماعی، بالا بیش از پایگاه پایین است وجه تمایز پژوهش حاضر با پژوهشهای اشاره شده که جنبه نوآورانه ی آن نیز میباشد نگاهی دوباره به بسترهای بروز پدیده مهاجرت نخبگان در ایران پس از انقلاب با ملحوظ قرار دادن تحولات سالیان اخیر است.

نظریه های حوزه مهاجرت نخبگان

در خصوص مهاجرت، نخبگان نظریه های مهمی در عرصه جامعه شناسی و علوم سیاسی وجود دارد که در این بخش تشریح مهم ترین آنها میپردازیم

۱- نظریه عوامل دافع - جاذب

این نظریه اولین بار توسط اورت لی در سال ۱۹۶۶ در مقاله ای تحت عنوان نظریه مهاجرت مطرح شد. بنابراین ابتدایی ترین تحلیل‌های نظری تبیین فرار مغزها بر حسب عوامل دافع - جاذب در خاستگاه و کوچگاه مبدا و مقصد مهاجرت بوده است. عموماً طرفداران نگرش کارکردگرایی و رفتارگرایی و پرورش یافتگان مکتب پوزیتویسم از این مبنای نظری استفاده کردند. این تحلیلگران عموماً مهاجرت را به عنوان یک رویداده قابل اندازه گیری تلقی کرده و به دنبال علت‌های آن هستند بدیهی است بر اساس این منطق صوری علت‌ها باید مقدم بر رویداده باشد در حالی که مهاجرت از یک مکان به مکان دیگر سخت تحت تأثیر شرایط تاریخی نیز هست بدین ترتیب تحلیل قضیه، مهاجرت بویژه فرار مغزها بر پایه نگرش تعادل بخش حرکت‌های جسیتی بر اثر کارکرد عوامل دافع - جاذبه و به دنبال نقادی از مکتب کارکردگرایی به شدت زیر سؤال رفته است.

۲- الگوی جهان گرا یا بین المللی

در این الگو که به وسیله جانسون مطرح گردید فرار مغزها تنها منعکس کننده عملکرد بازار بین المللی برای یک عامل تولید خاص یعنی سرمایه انسانی ژئوپلیتیک نیروی انسانی متخصص است در این الگو سرمایه انسانی همانند سرمایه فیزیکی از مناطق جغرافیایی (یا) مشاغلی که دارای بازده پایین تری است خارج شده و به سمت مناطق جغرافیایی (یا) (مشاغلی که دارای بازدهی بیشتری است جریان مییابد این الگو میگوید انتقال تخصص دارای سود دو طرفه هم برای کشور میزبان و هم برای کشور فرستنده است و میباید سیاست عدم مداخله دولت در کار مردم یعنی سیاست عدم مداخله در مهاجرت دنبال شود. طرفداران این الگو به طور اخص هاری، جانسون» گروبل و اسکات چنین بحث میکنند که پدیده ژئوپلیتیک مهاجرت بین المللی نیروی انسانی ماهر از دیدگاه بین المللی موجب افزایش منافع تولید جهانی خواهد شد به این ترتیب، اگر چه در این الگو ممکن است مهاجرت بین المللی نیروی انسانی ماهر به زیان کشور مادر باشد؛ ولی تا زمانی که مجموع منافی که عاید کشور میزبان و شخص مهاجر میشود از زیان کشور ما در بیشتر، باشد مهاجرت بین المللی نیروی انسانی ماهر موجب افزایش منافع جهانی خواهد شد.

در واقع، الگوی جهان گرا یا بین المللی مهاجرت نخبگان را بر اساس سود میسنجد و معتقد است که پدیده مهاجرت برای نخبگان سرشار از سود برای کشورهای مقصد است از این، دیدگاه کشورهای پرتعداد برای مهاجرت با استفاده از اهرم و ابزارهای تشویقی درصدد هستند تا نخبگان کشورهای جهان سوم را جذب کنند.

۳- الگوی ملی گرا یا درون کشوری

این الگو که نقطه مقابل الگوی جهان، گراست معتقد است که سرمایه انسانی ماهر امروزه بعنوان کارآمدترین پتانسیل ژئوپلیتیکی جزء جدایی ناپذیر توسعه اقتصادی و اجتماعی کشور است و مهاجرت سرمایه انسانی ماهر موجب میشود که اقتصاد کشورهای در حال توسعه به پایین تر از سطح حداقل مورد نیاز سرمایه انسانی ماهر تنزل نموده و با ایجاد خلاء نیروی انسانی ماهر در کشور موجب کاهش تولید در کشور مادر خواهد شد و در نهایت برنامه‌های توسعه را به مخاطره می افکند دیدگاه ملی گرا از منافع و مضار این پدیده در خصوص کشورهای مبدأ میگوید و معتقد است نظر به اینکه ملل عقب مانده

برای پر کردن شکاف تکنولوژیکی خود و گام نهادن در مسیر توسعه نیازمند نیروی انسانی متخصص هستند و نمیتوانند منتظر بمانند تا تکنولوژی آن هم تکنولوژیکی که کشورهای صنعتی آن را برای کشورهای در حال توسعه مجاز میدانند و کاملاً فیلترینگ شده است و کشورهايشان را به وابستگی صنعتی تکنولوژیکی گرفتار میکند بسوی آنها جریان یابد اینگونه کشورها برای افزایش رفاه و آسایش و جبران عقب ماندگی و برطرف نمودن شکاف تکنولوژیکی خود نیازمند استفاده از متخصصان و سرمایه انسانی بوده و معتقدند همچنان که تجارت آزاد کالا و خدمات جهانی شدن و موضوعات مشابه لطفی به حال آنها نداشته نمیتوان به مفید بودن فرار مغزها نیز در آینده امیدوار شد و خروج نیروی انسانی را به حال خود رها کرد شاه آبادی و دیگران ۱۳۸۵ ۴۴۴۵

ه - نظریه جهانی شدن

یکی از مرتبط ترین نظریات درباره تاثیر تکنولوژی و ارتباطات بر پدیده فرار مغزها نظریات جهانی شدن است. جی.ای. شولت بر این باور است که چهار زمینه اصلی شکل گیری فرایند جهانی شدن عبارت از گسترش عقل گرایی تحول سرمایه، داری نوآوریهای تکنولوژیکی در ارتباطات و داده پردازی و ایجاد شبکه های نظارتی براین اساس عامل فناوریهای نوین سبب برداشتن مرزها شده است و افراد به سمت مکانهای مختلف جذب میشوند هر جا که قدرت جاذبه بیشتری داشته باشد افراد به آنجا کشیده خواهند شد انتونی گیدنز جهانی شدن را حاوی نیروهای متضاد میداند. فشار از بالا به پایین تاثیر عرصه بین المللی بر عرضه، ملی، فشار از پایین به بالا تحولات جدید (داخلی و فشار به اطراف شکل گیری مناطق جدید، اجتماعی فرهنگی و اقتصادی فراتر از مرزهای ملی، بنابراین افراد متخصص و تحصیل کرده علاوه بر تاثیر پذیری از فشارهای بیرونی و داخلی خود از توان بیشتری در فشار آوردن به اطراف بهره مند هستند برخی از نظریات جهانی، شدن اصطلاح فرار مغزها را درست نمیدانند و آن را به منزله تبادل اندیشه ها و چرخش ایدهها مطرح می.کنند از این رو پل هرست و گراهام تامپسون معتقدند رهاورد اصلی جهانی شدن و ماهیت اصلی، آن تحرک و جابه جایی فرایند افکار و اطلاعات است. مالکوم واترز (۱۹۹۱ ۱۳۷۹) محیطی است مهاجرت در فرایند جهانی شدن از بخشهای کم رونق به بخشهای پر رونق تر اتفاق میافتد (واترز، ۱۳۷۹ ۱۹۹۱) محیطی که رونق علمی و یا اقتصادی در آنجا بیشتر، باشد توجه بیشتری را به خود جذب خواهد کرد. بی گبرولد معتقد است اطلاعات فراهم آمده از رسانه های جمعی و جهانی شدن فرهنگی که برآمده از ایده های غربی یعنی مصرف، دانش و آزادی فردی است سبب شده است که، جوانان گروههای به حاشیه رانده شده و افراد ناراضی خصوصاً در کشورهای در حال توسعه به جهان غرب مهاجرت. کنند عمده این مسئله به کمبود منابع نیز باز میگردد توکل و عرفان منش ۱۳۹۳: ۵۰

دوره های مهاجرت نخبگان در ایران

در نگرشی دیرینه، شناختی گرچه نمیتوان آغازی را بر این پدیده به ثبت رساند اما همان طوری که گفته شد در طول تاریخ این پدیده همراه جوامع انسانی بوده است و به دلایل مختلف ما شاهد مهاجرتهای بزرگی در طول تاریخ هستیم؛ اما این پدیده را ما به معنای امروزی از دهه ۴۰ در ایران شاهد هستیم که تحصیل کرده ها برای دستیابی به امکانات بیشتر یا برای رهایی از برخی تنگناها به خارج کشور مهاجرت کرده.اند همراه با پیروزی انقلاب مهاجرتها بیشتر شد اما در دهه اول انقلاب این روند کاهش پیدا کرد و در سالهای اخیر شاهد شدت یافتن مهاجرتهای نخبگان در قالب موجهای جدید مهاجرتی هستیم؛ بنابراین روند مهاجرت نخبگان از ایران را می توان در قالب سه دوره مهاجرتی مشخص و تعریف کرد:

۱- از دهه ۴۰ تا پیروزی انقلاب اسلامی در این دوره به چند دلیل از ایجاد فضای باز فرهنگی در برابر غرب رشد و پیشرفت کشور در حوزههای اقتصادی و اجتماعی، رشد فزاینده ی درآمدهای نفتی رشد و گسترش آموزش عمومی و آموزش عالی و به تبع آن اعزام و مهاجرت دانش آموختگان جهت فراگیری آموزشهای تکمیلی در کشورهای غربی و غیره شاهد تشدید مهاجرت نخبگان از ایران به کشورهای غربی در این دوره هستیم.

۲- از پیروزی انقلاب تا جنگ تحمیلی در این دوره به علت شرایط انقلابی و دینی که به جهت پیروزی انقلابیون بر کشور حاکم گردید و، همچنین آغاز جنگ تحمیلی و ناآرامی بخش هایی از کشور شاهد مهاجرت ایرانیان ناراضی از شرایط جدید و

طرفداران رژیم شاه و سرمایه داران و تحصیل کردگان از ایران. هستیم اگرچه با پیروزی انقلاب اسلامی تعدادی اندکی از نخبگان موافق شرایط جدید به کشور بازگشتند.

3- دوره جدید مهاجرت نخبگان پس از پایان جنگ و همزمان با تلاطمهای سیاسی و اجتماعی در ایران آغاز شد و حوادثی مانند حوادث کوی دانشگاه در سال ۱۳۷۸ و منازعات انتخاباتی در سال ۱۳۸۸ و تحریمهای اقتصادی دوره ریاست جمهوری احمدی نژاد و تهدیدات جنگ طلبانه جورج بوش و اوباما آن را به اوج خود رساند.

در تقسیم بندی بانک جهانی نیز یکی از منابع ثروت کشورها منابع انسانی به ویژه متخصصین هر کشور ذکر شده است. سرمایه انسانی از ابزارهای مسلم توسعه است و توسعه نیز منوط به حفظ سرمایه انسانی است. به عبارت دیگر سرمایههای انسانی یا همان نیروهای متخصص و ماهر هم ابزار هستند و هم هدف توسعه امروزه نیروی، ذهنی، مغزی تفکر و مدیریت جامعه یک ثروت محسوب میشود و مهاجرت اندیشمندان و روشنفکران میتواند موازنه علمی یک سرزمین را با چالش جدی مواجه کند رستمی ۱۳۹۴ (۵۰)

بسترهای شکل گیری و رشد مهاجرت نخبگان در ایران از سال ۱۳۷۰

در خصوص ادبیات نظری مهاجرت، نخبگان، نظریات مختلفی وجود دارد که هر کدام از آن، ها ابعاد خاصی از این موضوع را مورد بحث قرار دادهاند رویکردهای نظری که برای توضیح و تبیین پدیده مهاجرت نخبگان ارائه شدهاند عبارتند از نظریه جهانی، شدن نظریه محرومیت نسبی، نظریه مرکز - پیرامون نظریه بازار کار، دوگانه نظریه شکار نخبگان، نظریه دافعه و جاذبه که بیشتر به تبیین علل و عوامل بروز این پدیده پرداخته اند مفتخری و همکاران ۱۴۰۰: ۶۲ یکی از مهمترین نظریاتی که پدیده مهاجرت را به خوبی تبیین کرده است نظریه جاذبه و دافعه اورت لی میباشد؛ براساس این نظریه افراد مهاجر غالباً تحت تأثیر عوامل جاذب نقاط مهاجرپذیر و به عبارتی خاستگاه و عوامل دافع نقاط مهاجر فرست و به، عبارتی، کوچگاه اقدام به مهاجرت میکنند و مجموعه ای از علل و عوامل محیطی اعم از درون مرزی و برون مرزی منجر به روند رو به تغییر و گسترش و تداوم مهاجرت نیروهای متخصص کشور میشوند حسینی و همکاران ۱۳۹۹: ۵۴ به عبارت دیگر بر اساس نظریه جاذبه و دافعه در صورتی که برآیند عوامل برانگیزنده و بازدارنده مثبت باشد میل به مهاجرت در فرد ایجاد می شود و اگر چنانچه عوامل شخصی نتواند این تمایل را از بین ببرد و موانع موجود در جریان مهاجرت نیز تأثیر بازدارنده ای اعمال، نکند مهاجرت عینیت مییابد و فرد حرکت خود را از مبدأ به مقصد آغاز میکند، زنجانی، ۱۳۸۰ (۱۳۳)

مهمترین عوامل دافعه در ایران از سال ۱۳۷۰ تا ۱۴۰۰

۱ - سیاست گذاری و مدیریت مهاجرت نخبگان در بعد اقتصادی

واقعیت مهم پیش روی جامعه ایران حاکی از آن است که بر اساس آمار و اطلاعات مبتنی بر مراجع قابل استناد و همچنین پیمایشهای صورت گرفته نیروی محرکه اصلی مهاجرتهای ایرانیان به خارج از کشور مسائل و چالشهای اقتصادی است که خود را در قالب کانالهای مهاجرتی: مختلف جابجائی تحصیلی و، دانشجویی مهاجرت پناهجویی مهاجرت کاری و حتی خانوادگی بروز می دهد. بالا رفتن چشمگیر میل " به " "مهاجرت در میان اقشار مختلف بخصوص در میان دانشجویان و فارغ التحصیلان دانشگاهی بر اثر تحولات اقتصادی در طول سه سال گذشته موید تأثیر اساسی مسائل اقتصادی بر مهاجرت در جامعه ایران است از طرف دیگر نرخ چشمگیر بازگشت متخصصان ایرانی به داخل کشور و همچنین میل و رغبت بالای ایرانیان داخل و خارج از کشور جهت حفظ ارتباط با داخل و تلاش در جهت بهبود و اصلاح امور کشور نشانه های امیدوار کننده ای برای تلاش در جهت سیاست گذاری و برنامه ریزی در این حوزه می باشد.

با در نظر گرفتن دو واقعیت فوق، الذکر یک راهکار کلی و بنیادین در سیاست گذاریهای کشور که بر آن تأکید زیادی شده است ضرورت تغییر رویکرد اقتصاد ایران به سمت بکارگیری نیروهای دانشی و تسریع حرکت هدفمند و نظام مند در جهت اقتصاد دانش بنیان با هدف جذب حداکثری سرمایههای انسانی تحصیل کرده در داخل کشور و هم چنین انگیزاندن نیروهای متخصص و فارغ التحصیلان خارج از کشور جهت بازگشت به داخل کشور است. بر همین اساس دو سیاستگذاری اصلی کشور در این زمینه شامل: ۱- ضرورت سوگیری هدفمند و حرکت بلادرنگ کشور در جهت سیاست گذاری داده محور در حوزه

مهاجرت نخبگان و ۲- تمرکز بر توسعه اقتصاد دانش بنیان در کشور با هدف ظرفیت سازی برای بکارگیری سرمایه‌های انسانی در داخل و یا زمینه چینی بازگشت متخصصان و فارغ التحصیلان خارج از کشور مطرح است.

۲- سیاستگذاری در جهت بازگشت نخبگان به داخل کشور

از دیگر سیاست گذاریهای جمهوری اسلامی، ایران در جهت مقابله با مهاجرت نخبگان، علمی تلاش برای بازگرداندن آنها با استفاده از مشوقهای حمایتی است. طرح حمایت از بازگشت نخبگان از پنج سال گذشته از سال ۱۳۹۵ تا ۱۴۰۰ اجرایی شده است. نرخ بازگشت متخصصان و فارغ التحصیلان ایرانی به داخل کشور از سال ۲۰۱۵ تا سال ۲۰۲۰ روند صعودی داشته است. به طوریکه بر اساس آمار بدست آمده از معاونت علمی فناوری ریاست جمهوری جمعیت متخصصان بازگشته از تراز - ۱۰۰ نفر در سال ۲۰۱۵ میلادی به تراز ۱۵۰۰ نفر در سال ۲۰۲۰ رسیده است که این میزان رشد جمعیت متخصصان بازگشتی به کشور در دوران اخیر علی رغم تحولات اقتصادی چند سال گذشته در نوع خود کم نظیر است. مجموع جذب دانشجویان بین المللی در داخل کشور و همچنین نرخ بازگشت متخصصان ایرانی باعث ارتقاء شاخص خالص چرخش نخبگان ایرانی از تراز (۴۶/۰- در سال ۲۰۱۱) به (۳۱/۰- در سال ۲۰۱۷) شده است.

همچنین در این رابطه طرح همکاری با متخصصان و دانشمندان ایرانی غیر مقیم نیز در سیاست گذاری های وزارت علوم دنبال شده است. بر این اساس به منظور انتقال، دانش تجربه و ایده های فناورانه به کشور و هم چنین ایجاد ارتباط مؤثر دانشمندان و متخصصان ایرانی غیر مقیم با همتایان داخلی و مراکز علمی و فناوری منتخب توسط معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری و مرکز تعاملات بین المللی علم و فناوری طراحی شده و از اسفند سال ۱۳۹۴ به صورت رسمی آغاز شده است. هدف اصلی این طرح ایجاد سازوکاری جهت بهره مندی از دانش و تجارت ارزشمند دانشمندان و متخصصان ایرانی غیر مقیم در قالب برنامه‌هایی همچون پسادکتری فرصت مطالعاتی اساتید مدعو و معین فعالیتهای فناورانه و برگزاری سخنرانی و کارگاه تخصصی با تأکید بر مدل چرخش نخبگان تعریف شده است از جمله مهمترین دستاوردهای این طرح میتوان به ارائه تسهیلات به بیش از هزار و ۴۰۰ نفر از فارغ التحصیلان بازگشتی اشاره کرد.

در سال ۱۳۹۸ دبیرخانه جذب نخبگان در دانشگاهها در بنیاد ملی نخبگان اعلام کرد ۲۰۰ نخبه ایرانی غیر مقیم جذب دانشگاه ها شدند و بر این اساس افرادی که مدرک دکتری خود را دریافت میکنند میتوانند از طریق وزارت علوم جذب دانشگاهها شوند به دنبال برنامه ریزیهایی که معاونت امور بین الملل معاونت علمی و بنیاد ملی نخبگان داشته طرحی مبنی بر بازگشت نخبگان کشور در دستور کار این بنیاد قرار گرفت. در سال ۱۳۹۹ نیز معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری اعلام کرد ایرانیان نخبه غیر مقیم هشت خدمت دریافت می کنند منظور از دریافت هشت خدمت ارائه تسهیلاتی است که به عنوان بسته های تشویقی و حمایتی برای جذب نخبگان غیر مقیم ارائه میشود تا به این وسیله علاوه بر ایجاد انگیزه به فعالیت دانش آموختگان و نخبگان خارج از کشور امکان بهره مندی

از دانش این افراد در کشور فراهم شود حمایت از فعالیتهای فناورانه و ایجاد شرکتهای نوپا تسهیلات «پسادکتری حمایت از اشتغال در مراکز نوآوری و شتاب دهنده ها به عنوان مربی و مشاور تسهیلات دوره فرصت مطالعاتی» تسهیلات مسکن حمایت از اشتغال در شرکتهای معتبر داخلی حمایت» از برگزاری سخنرانی و کارگاههای تخصصی حمایت» از همکاری به عنوان اساتید مدعو و معین نام هشت خدمت اصلی هستند که به صورت مستقیم یا غیر مستقیم با حمایت معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری به ایرانیان نخبه متخصص و کارآفرین خارج از کشور عرضه می شود. براساس این برنامه شرکتهای داخلی که ایرانیان نخبه را استخدام کنند میتوانند مورد حمایت این معاونت قرار بگیرند علاوه بر انواع حمایتهای مالی گزین و پژوهانه های مختلف ایرانیان نخبه در صورت مراجعه به کشور میتوانند از تسهیلات رفاهی مانند تسهیلات مسکن برخوردار شوند.

۳- تسهیلات اعطایی به برگزیدگان مرحله نهایی المپیاد

در جهت مقابله با مهاجرت، نخبگان جمهوری اسلامی ایران در سیاست گذاریهای خود مبادرت به ایجاد تسهیلاتی برای برگزیدگان مرحله نهایی المپیادها کرده است این تسهیلات به سه دسته تقسیم می شود.

الف: تسهیلات آموزشی

از مهمترین تسهیلات اعطایی به برگزیدگان مرحله نهایی المپیاد میتوان به تسهیلات آموزشی. کرد بر این اساس طبق ماده دوم آیین نامه پذیرش بدون آزمون استعدادهای درخشان در دوره تحصیلی کارشناسی ارشد مصوب ۱۳۹۳/۴/۱۱ دانشگاههای دولتی کشور اختیار دارند رتبه های ۱ تا ۱۵ مرحله نهایی المپیادهای علمی دانشجویی را با دریافت معرفی نامه از دبیرخانه المپیاد برای ورود به همان رشته یا رشته های مرتبط به صورت مازاد بر ظرفیت پذیرش. کنند استفاده از این اختیار توسط دانشگاهها علی الخصوص برای دانشجویان همان (دانشگاه یک رویه عملی تثبیت شده به شمار میرود به نحوی که جز در موارد استثنایی رتبه های برگزیده المپیاد همواره در مقطع کارشناسی ارشد پذیرش می.شوند طبق آیین نامه امکان گذراندن دروسهای اضافی برای دانشجویان دارای استعداد درخشان در دوره کارشناسی ارشد مصوب ۱۳۸۳/۱۱/۲۸، رتبه های اول تا سوم مرحله نهایی المپیاد میتوانند حداکثر ۱۲ واحد از دروسهای رشته های دیگر را انتخاب کنند و همزمان با رشته خود آن دروسها را نیز بگذرانند دانشگاه در پایان مجاز است گواهی نامه ای مبنی بر گذراندن دروسهای مذکور به دانشجو اعطا کند. طبق جدول ارزشیابی آیین نامه پذیرش بدون آزمون استعدادهای درخشان در دوره تحصیلی دکتری مصوب ۱۳۹۳/۰۳/۲۷ کسب رتبه های ۱ تا ۱۵ مرحله نهایی المپیادهای علمی دانشجویی واجد ۱ تا ۵ امتیاز برای متقاضیان تحصیل در دوره دکتری بدون آزمون خواهد بود؛ این در حالی است که برای مثال دفاع پایان نامه با بهترین نمره ممکن یا تألیف یک کتاب بسیار عالی که مرتبط با رشته تحصیلی، باشد هر کدام صرفاً واجد ۴ امتیاز خواهد بود. طبق جدول ارزشیابی پیشنهادی شیوه نامه های اجرایی آزمونهای ادوار گذشته نیز به دانشگاهها پیشنهاد شده است که برای برگزیدگان المپیادهای علمی - دانشجویی در مرحله ارزیابی تخصصی آزمون نیمه متمرکز ورودی دوره دکتری (Ph.D) امتیاز قائل شوند بنیاد ملی نخبگان ۱۳۹۹

ب حمایتهای مالی

رتبه های اول تا سوم همه ساله طی جشنی مورد تقدیر قرار میگیرند و جوایزی به ایشان تعلق میگیرد. طبق آیین نامه اعطای کمک هزینه و بورس تحصیلی به استعدادهای درخشان در دانشگاهها و مؤسسات آموزش عالی کشور مصوب ۲۰/۰۴/۱۳۷۹ رتبه های اول تا سوم مرحله نهایی المپیاد در طول تحصیل در دوره های کارشناسی و کارشناسی ارشد تا زمانی که بورسیه نشده، باشد از محل صندوق استعدادهای درخشان مستقر در سازمان سنجش آموزش کشور کمک هزینه تحصیلی دریافت خواهد کرد همچنین بر اساس سیاست گذاری وزارت علوم و بنیاد ملی نخبگان کسب رتبه های اول تا سوم طبق جدول نخست شیوه نامه های اعطای جایزه های تحصیلی به دانشجویان صاحب استعداد برتر ادوار گذشته در هر سه مقطع کارشناسی کارشناسی ارشد و دکتری برای اخذ جوایز تحصیلی بنیاد ملی نخبگان واجد امتیاز است؛ برای مثال طبق آخرین شیوه نامه موجود حسب مقطع تحصیلی متقاضی جایزه بین ۵۰ تا ۳۰۰ امتیاز به رتبه های اول تا سوم مرحله نهایی المپیاد تعلق خواهد گرفت. شایان ذکر است که طبق همان شیوه نامه امتیاز رتبه نخست المپیاد در مقطع ارشد برابر با نگرش ۴ مقاله در معتبرین مجلات بین المللی (Q1) خواهد بود با فرض اینکه خود داوطلب تنها نویسنده مقاله باشد. در برخی موارد دیده شده است که دانشگاهها نیز مبالغی را به برگزیدگان المپیاد رتبه های ۱ تا ۱۵ پرداخت می کنند.

بنیاد ملی نخبگان ۱۳۹۹

ج تسهیلات نظام وظیفه

از دیگر تسهیلات که در سیاست گذاریهای جمهوری اسلامی ایران در جهت مقابله با مهاجرت نخبگان ایجاد شده است می توان به ایجاد تسهیلاتی در حوزه نظام وظیفه برای برگزیدگان مرحله نهایی المپیادها اشاره داشت. طبق جدول امتیازات شیوه نامه « بهره مندی دانش آموختگان برتر دانشگاهی از تسهیلات خدمت نظام وظیفه تخصصی مصوب ۱۳۹۶/۱۱/۱۰ رئیس بنیاد ملی نخبگان کسب رتبه اول تا سوم در مرحله نهایی المپیاد واجد ۸۰ تا ۱۲۰ امتیاز خواهد بود؛ این در حالی است که برای مثال فارغ التحصیلی شدن از مقطع کارشناسی دانشگاه شهید بهشتی ضریب هم ترازسازی ۱,۰۳ با نمره ۲۰ صرفاً ۱۰۲,۵ امتیاز خواهد داشت. بنیاد ملی نخبگان: ۱۳۹۹

۳- اعطای کمکهای مالی در حین تحصیل

بنیاد نخبگان در سیاست گذاریهای خود برای، نخبگان اعطای کمکهای مالی را در دستور کار خود قرار داده است. در طول مدتی از زمان تحصیل دانشجویان نخبه مبلغی را به عنوان کمک هزینه تحصیلی در اختیار این دانشجویان قرار میدهد. با توجه به کمبود امکانات آموزشی و پژوهشی چنانچه این کمک هزینه به جای اینکه به طور مستقیم در اختیار نخبگان قرار گیرد برای تجهیز آزمایشگاهها و ایجاد پژوهشکده ها صرف میشود رضایت بیشتر خود نخبگان را نیز فراهم میکند پرداخت مستقیم اینگونه مبالغ هنگفت خطر بالا بردن توقعات و انتظارات نخبگان را نیز دارد که در صورت عدم برآورده شدن آن باعث افزایش مهاجرت در بین ایشان خواهد شد حمایت صحیح و اصولی دولت از کارآفرینی هم مانع از خروج نخبگان می شود و هم آمار بیکاری را در کشور کاهش میدهد

۴ - سیاستگذاری در جهت ایفای نقش محوری در بازار تحرک دانشجویان بین المللی

نکته راهبردی دیگر در سیاست گذاریهای جمهوری اسلامی، ایران کاهش جمعیت و یا محدودیت جابه جایی بین المللی دانشجویان ایرانی در جهان و تنزل جایگاه ایران در بازار جهانی دانشجویان بین المللی است این موضوع ممکن است از دیدگاه برخی موجب مسرت و خوشحالی باشد اما با در نظر داشتن نگاه راهبردی ضرورت حفظ پایدار ایران در بازار جهانی چرخش نخبگان و دانشجویان به عنوان بخشی از سوخت موتور انتقال و توسعه دانش و فناوری در کشور یکی از تهدیدهای اصلی این حوزه کاهش جمعیت دانشجویان ایرانی در جهان و یا محدودیت جابه جایی بین المللی آنها است زیرا جابه جایی بین المللی دانشجویان و متخصصان سهم مهمی در توسعه دانش و فناوری و حتی افزایش قدرت نرم کشورهای در حال توسعه اعم از ایران ایفا می کند. لذا همواره در سیاست گذاریهای جمهوری اسلامی ایران حفظ و حراست بخشی از سهم و جایگاه ایران در بازار بین المللی چرخش نخبگان بسیار مهم و حیاتی است همچنان که در چند ماه پیش از شیوع کرونا سیاست های محدود کننده دولت آمریکا در ورود دانشجویان و متخصصان ایرانی و چینی موید این موضوع است که دسترسی به منابع دانش و فناوری روز دنیا به یکی از دغدغه های دولت ها در منازعات و رقابت های منطقه ای و جهانی تبدیل شده است. (حسینی: ۱۳۹۹:۲۱)

از سوی دیگر همراه با رشد اقتصادی در کشورهای توسعه یافته تقاضا برای جذب مهاجران تحصیل کرده و متخصص به کار ماده به رو به افزایش است جابه جایی دانشجویان در سطح بین المللی یکی از مهم ترین انواع مهاجرت های قانون منظم و امن است به همین دلیل در سالهای اخیر کشورهای بسیاری سعی در بکارگیری رویکرد چرخش دانشجویان و نخبگان داشته اند. جذب و اعزام دانشجویان خارجی یکی از شاخصهای مهم مرتبط با بین المللی شدن آموزش عالی است. افزایش و کاهش رتبه کشور در این شاخص بیانگر میزان آمادگی یا عدم آمادگی فضای ملی شامل زیر ساخت های آموزشی، پژوهشی، دفاعی، اقتصادی، سیاسی امنیتی و اجتماعی برای این موضوع است. طبق هدف و سیاست گذاری صورت گرفته در قانون برنامه پنج ساله ششم توسعه تعداد دانشجویان بین المللی در ایران تا پایان سال ۱۴۰۰ باید به ۷۵ هزار نفر افزایش یابد. هم چنین طبق این قانون تعداد دانشگاههایی که جزو صد دانشگاه برتر آسیا هستند از ۶ باید به ۱۰ برد و تعداد شعب خارجی دانشگاهها نیز بایستی از ۶ به ۱۶ شعبه برسد. (سازمان برنامه و بودجه کشور: ۱۳۹۶)

۵- سیاستگذاری در حوزه پژوهش

در سال ۱۳۸۴ تولید ناخالص داخلی معادل ۱۶۹۷۳۰۵ میلیارد ریال اعتبارات قانون بودجه معادل ۱۷۵۹۷۵۰ میلیارد ریال و همش از اعتبارات قانون بودجه برابر با ۱۳۱۷۱ میلیارد ریال بوده که این مقادیر در سال ۱۳۸۷ ش، به ترتیب به ۳۴۹۴۸۵۱ میلیارد یا ۲۲۴۲۸۸۱ میلیارد ریال و ۴۶۵۱۸ میلیارد ریال رسیده است. که سهم پژوهش از : ات قانون بودجه به نسبت سال ۱۳۶۵ فی ۱/۶۰ درصد رشد داشت. بنابراین نسبت ات پژوهش از اعتبارات قانون بودجه به کل اعتبارات قانون بودجه از ۰۶ درصد به ۰۷/۲ و نسبت اعتبارات پژوهش از اختیارات قانون بودجه به تولید ناخالص داخلی از ۱۷۱ درصد به ۳۳۴/۱ درصد افزایش یافته است رشد اعتبارات پژوهشی در سال ۱۳۱۱ لمی به طور عمده به دلیل پیش بینی مفاد بند ۱۶ قانون بودجه

سال ۱۳۸۷ شکل کشور مبنی بر اختصاص یک درصد از درآمد عملیاتی شرکت‌های دولتی بانکها و مؤسسات انتفاعی وابسته به دولت به امر پژوهش است.

آسیب شناسی سیاستگذاری جمهوری اسلامی ایران

۱- آسیب شناسی از سیاست گذاریهای پژوهشی

براساس آمار و اطلاعات یونسکو در سال ۱۹۹۸ م میانگین شاخص سهم اعتبارات پژوهشی از تولید ناخالص ملی در کل جهان ۱ رد شده است که بیشترین رقم آن مربوط به کشور سوئد (۳/۴ درصد) و کم ترین مقدار آن برای کشورهای رواندا فر صفر درصد) بوده است. مقدار این شاخص برای ایران ۵/۰ درصد برآورد شده که نسبت به کل جهان رتبه ۷۰ از ۱۰۰ راه است. تحقیقات راهبردی در سال ۱۳۹۶ ش در گزارشی تحت عنوان نگاهی به پژوهش و فناوری در لایحه بودجه ال ۱۱۹۶ نگرانی خود را از روند نزولی اعتبارات پژوهش در بودجه کل کشور به صورت مقایسه اعتبارات پژوهشی در سالهای اخیر نشان داده است. از اعداد و ارقام این جدول ملاحظه میشود که از سال ۱۳۸۴ ش که بالاترین درصد سهم اعتبارات تحقیقاتی از تولید ناخالص داخلی را به خود اختصاص داده همواره این درصد کاهش یافته است اما به دلیل افزایش تولید ناخالص داخلی رقم اختصاص یافته تا سال ۱۳۹۶ ش بیشتر از سال قبل بوده است اما در لایحه بودجه سال ۱۳۹۶ هم درصد و هم رقم اعتبار کاهش یافته است.

از طرف دیگر هفته نامه برنامه سهم پژوهش از تولید ناخالص داخلی بدون احتساب اعتبارات پژوهشی شرکت‌های دولتی را در سال ۱۳۸۰ ش معادل ۴۰/۰ درصد و در سال ۱۳۸۹ ش معادل ۴۲/۰ درصد و هم چنین درصد رشد اعتبارات پژوهشی سال ۱۳۸۹ ش نسبت به سال ۱۳۸۸ ش را معادل ۴/۱ درصد ذکر کرده است و مجموع سهم پژوهش از تولید ناخالص داخلی (با احتساب اعتبارات پژوهشی شرکت‌های دولتی را برای سال ۱۳۸۸ ش معادل ۵۸/۰ درصد و برای سال ۱۳۸۹ ش معادل ۵۱/۰ درصد و رشد اعتبارات پژوهشی را ۲/۱۲ - درصد (کاهش نسبت به سال ۱۳۸۸ ش ذکر شده است.

۲- عدم اطلاع رسانی مناسب نسبت به برنامه های حمایتی

یکی دیگر از مسائل حائز اهمیت در برقراری ارتباط با تعداد بیشتری از دانشجویان و تحصیل کردگان، مهاجر اطلاع رسانی مناسب نسبت به برنامه‌های حمایتی دولت است در پرسشنامه عوامل " موثر " بر خروج" و بازگشت ایرانیان مهاجر که در سال ۱۳۹۶ اجرا شده است حدود نیمی از افراد اذعان کرده‌اند که از این برنامه‌ها بهره مندند و حدود ۳۴ درصد نیز نسبت به برنامه‌های حمایتی دولت اطلاعی ندارند و در صورت افزایش آگاهی بخشی در این زمینه میل به بازگشت و جمعیت دانشجویان و متخصصان ایرانی خارج از وطن میتواند افزایش یابد این موضوع در نمودار زیر نشان داده شده است.

۳- آسیب شناسی سیاستگذاریهای ناشی از تحرک دانشجویان بین المللی

سهم کشور ایران از تحرک دانشجویان بین‌المللی بسیار اندک است این سهم، اندک با اهداف مندرج در سند چشم انداز یعنی تبدیل شدن به قدرت اول منطقه در عرصه علم و فناوری هم خوانی ندارد ذاکر صالحی و صالحی نجف آبادی (۲۰۱۳) به عبارت دیگر از یک طرف افزایش تعداد دانشجویان ایرانی در خارج از کشور از حدود ۱۹ هزار نفر در سال ۲۰۰۳ تا حدود ۵۳ هزار نفر در سال ۲۰۱۷ با کاهش سهم دانشجو فرستی آن از کل بازار دانشجویان بین المللی جهان از حدود ۳/۱ درصد تا حدود ۹/۰ درصد همراه بوده است هم چنین تاکنون هیچ آمار دقیق و مشخصی از میزان بازگشت ایرانیان خارج از وطن تهیه نشده است، برنامه ای نیز در راستای بازگرداندن این افراد برای خدمت به کشور بکار گرفته نشده است. تنها اقدامی که در این راستا شکل گرفته طرح همکاری با متخصصان و دانشمندان ایرانی غیر مقیم است که به منظور تسهیل شرایط ایرانیان بازگشتی و توسط معاونت علمی و فناوری ریاست جمهوری و مرکز تعاملات بین المللی علم و فناوری از سال ۱۳۹۱ ایجاد شده است و موجب ارائه تسهیلات به بیش از هزار و ۵۶۰ نفر از فارغ التحصیلان بازگشتی شده است. از طرف دیگر تعداد دانشجویان بین المللی در ایران طی سالهای تحصیلی ۹۱-۱۳۹۰ تا ۹۸-۱۳۹۷ با رشدی تقریباً ۵/۴ برابری همراه بوده است و از هزار و ۵۱۲ نفر در سال تحصیلی ۹۱-۱۳۹۰ به ۲۱ هزار و ۶۰۱ نفر در سال تحصیلی ۹۸-۱۳۹۷ رسیده است کشور افغانستان با اعزام حدود ۱۳ هزار و ۸۰۰ دانشجو عراق با ارسال ۲ هزار و ۸۱۰ دانشجو و لبنان با ارسال حدود هزار و ۳۷۰ دانشجوی بین المللی مهم ترین

کشورهای دانشجوی فرست به ایران هستند که در مجموع ۸۶ درصد از جمعیت دانشجویان بین‌المللی در ایران را تشکیل می‌دهند بنابراین همان‌طور که از آمار نیز مشهود است ایران در میان کشورهای جاذب دانشجویان بین‌المللی کشور شاخصی به حساب نمی‌آید (صلواتی) و همکاران (۱۳۹۷) و علیرغم اینکه کشورهای منطقه در یک رقابت جدی برنامه‌های بلند پروازانه‌ای برای جذب دانشجویان خارجی تدارک دیده‌اند در کشور ما نوعی بی‌تصمیمی و خلا راهبرد کلان ملی در این زمینه مشهود است.

بررسی وضعیت ایران به لحاظ دو شاخص توسعه منابع انسانی و رقابت پذیری برای استعدادها نشان می‌دهد که کشور ایران به لحاظ پرورش نیروی انسانی ماهر در وضعیت مناسبی قرار دارد اما در شاخص رقابت پذیری برای استعدادها از وضعیت مناسبی برخوردار نیست اگرچه ایران از توانایی بالایی برای رشد و پرورش نیروی انسانی ماهر برخوردار است اما مهارت این نیروها بدون توجه به نیازهای داخلی و با تمرکز بیشتر بر مسائل کشورهای غربی و پیشرفته پرورش یافته و عملاً امکان بهره‌مندی از تمام استعداد و توانایی این نیروها در داخل به دلیل عدم وجود بسترهای مناسب وجود ندارد این امر می‌تواند زمینه دلسردی متخصصان ایرانی را نسبت به اثرگذاری و حل مشکلات داخلی فراهم آورده و آنها را روانه کشورهایی کند که در جستجوی این استعدادها هستند ایران از جمله کشورهایی است که در حال گذار برای تبدیل شدن به یک کشور برنامه‌محور در حوزه آموزش عالی است اهتمام به بین‌المللی شدن آموزش عالی از طریق جذب دانشجویان خارجی و تسهیل بازگشت دانشجویان ایرانی خارج از کشور در اسناد بالادستی مورد توجه قرار گرفته است اما بین‌المللی شدن آموزش عالی در ایران از بعد عملی پیشرفت چندانی نداشته است در نتیجه به واسطه‌ی اعمال برنامه‌های محدودی که اخیراً در راستای جذب دانشجویان خارجی با بازگرداندن دانشجویان خود از خارج از کشور انجام شده بخشی از خسارات ناشی از خروج سرمایه انسانی ایران جبران شده است و بهبود نسبی در شاخص جذب دانشجویان بین‌المللی در این کشور مشاهده می‌شود با این وجود اگر پیاده‌سازی سیاستهای هدف‌گذاری شده در کشور به درستی صورت گیرد امکان گذار ایران به یک کشور برنامه‌محور وجود دارد و بدیهی است که توجه به مسائل و مشکلات داخلی در پرورش متخصصان و فارغ‌التحصیلان دانشگاهی و ایجاد بسترهای مناسب برای بکارگیری این سرمایه‌های انسانی علاوه بر حفظ و نگهداشت و برخورداری از منافع آنها در کشور می‌تواند ایران را در سالهای آتی به کشوری ممتاز در زمینه‌های علمی و تکنولوژیک در سطح منطقه‌ای و جهانی بدل نماید.

۴- آسیبهای ناشی از عدم بسترسازی مناسب برای نخبگان

بررسی وضعیت ایران به لحاظ دو شاخص توسعه منابع انسانی و رقابت پذیری برای استعدادها نشان می‌دهد که کشور ایران به لحاظ پرورش نیروی انسانی ماهر در وضعیت مناسبی قرار دارد اما در شاخص رقابت پذیری برای استعدادها از وضعیت مناسبی برخوردار نیست شاهد این مدعا رتبه ایران در دو مولفه انتشارات علمی و کیفیت مراکز آموزشی پیلا نواوری در شاخص رقابت پذیری جهانی است که هر ساله توسط مجمع جهانی اقتصاد منتشر میشود و در سال ۲۰۱۹ کشور ایران به ترتیب در دو شاخص ذکر شده رتبه ۴۲ و ۱۵ را به خود اختصاص داده است اما بررسی وضعیت ایران در شاخص رقابت پذیری برای استعدادها نشان می‌دهد که ایران به جز در مولفه مهارتهای دانش جهانی رتبه ۶۳ در سال (۲۰۱۹).

بقیه شاخص از وضعیت مناسبی برخوردار نیست. مقایسه مولفه‌های مهارتهای دانش جهانی از م رقابت بآداری برای استعدادها (GTC) و مهارت فارغ‌التحصیلان دانشگاهی در نیم ۱۳۹ در سال ۲۰۱۹ در ایران الحصن رقابت بآبیری جهانی بیانگر این واقعیت است که اگر چه ایران از توانایی بالایی برای باند و برای نیروی انسانی مهارت این نیروها بدون توجه به نیازهای داخلی و با امکان بهره‌مندی از توانایی این نیروها در داخل به دلیل عدم وجود بسترهای مناسب وجود ندارد (عزتی: ۱۴۰۰: ۲۶) بنابراین در سیاست‌گذاری‌های اتخاذی از سوی جمهوری اسلامی، ایران غفلت از نیازها و مسائل داخلی در شکل‌گیری نظام مهارتی فارغ‌التحصیلان دانشگاهی و همچنین عدم وجود بسترهای مناسب بکارگیری این متخصصان موجب میان کیفیت متخصصان و فارغ‌التحصیلان دانشگاهی با سطح مهارتی این و فارغ‌التحصیلان است این م می‌تواند زمینه‌های دلسردی و ناامیدی متخصصان ایرانی را نسبت به اثرگذاری و حل مشکلات داخلی فراهم آورده و آنها را روانه کشورهایی کند که قادران این استعدادها هستی است که توجه به مسائل و مشکلات داخلی در پرورش متخصصان و فارغ‌التحصیلان دانشگاهی و ایجاد

بسترهای مناسب برای بکارگیری این سرمایه های انسانی علاوه بر حفظ نگهداشت و برخورداری از منافع آنها در کشور میتواند ایران را در سالهای آتی به کشوری ممتاز در زمینه های تکنولوژیک در سطح منطقه ای و جهانی تبدیل نماید.

۵- مشکلات نخبگان در برقرار ارتباط مناسب با سایر افراد

یکی از مشکلاتی که در بسیاری از نخبگان به خصوص دانشجویان ایرانی دیده میشود ضعف آنها در برقراری ارتباط مناسب با سایر افراد است. نخبگان عموماً دارای هوش هیجانی (E.Q) ایزتری نسبت به عموم جامعه هستند که باعث برخی رفتارهای خاص مانند حساس و زودرنج بودن ایشان میشود در یکی از دانشگاههای صنعتی کشور جدا کردن نخبگان از بدنه دانشجویی به این ضعف دامن زد و علاوه بر اینکه فرهنگ مهاجرت را در بین ایشان بیش از پیش گسترش داد باعث رواج برخی از رفتارهای ناهنجار در بین آنها نیز شد وضعیت به حدی رسید که بعد از حدود هفت سال از تأسیس این خوابگاه خود مسئولان دانشگاه آن را تعطیل کردند. در سیاست گذاریهای جمهوری اسلامی ایران توجهی به جنبه های روانشناختی دانشجویان نخبه و المهادی نشده است.

۶- آسیب شناسی مقررات برای استعدادهای درخشان

اگر چه زمان، شناسایی روشهای شناسایی و الگوهای پرورش استعدادهای برتر بسیار متنوع است و هر کدام از این روشها و الگوها موافقان و مخالفان خاص خود را دارند اما توجه ویژه به نخبگان و برنامه ریزی برای پرورش آنان در اغلب کشورهای جهان به عنوان موضوعی بسیار مهم و استراتژیک تلقی میشود در ایران نیز به نوبه خود به این موضوع توجه شده است. استعدادهای برتر - همان طور که از نام آن پیداست این ظرفیت را دارند تا در صورت فراهم شدن زمینه مناسب با سرعت و کیفیت بالاتری از روند معمول، افراد مراحل پیشرفت را طی نمایند هم اکنون برخی از مقرراتی که برای استعدادهای درخشان تصویب شده اند مانند معافیت از پرداخت وثیقه هنگام خروج از کشور امر خروج را برای نخبگان تسهیل میسازد که خود این موضوع سبب افزایش اقدام برای خروج از کشور در بین نخبگان شده است

۷ - آسیبهای ناشی از اعطای کمکهای مالی در حین تحصیل

چرخ اصلی فناوری را در کشورهای مختلف نخبگان میچرخانند و نخبگان هر کشوری سرمایه آینده برای آن کشور به شمار میآیند جمهوری اسلامی ایران با آگاهی از این امر در تلاش بوده است با استفاده از مشوقهای مختلف از جمله کمکهای مالی نخبگان را ترغیب به ماندن در کشور کند در این زمینه اقدامات خوبی در این زمینه صورت گرفته است ولی این اقدامات کافی نیست هنوز هم دولت و بانکها حاضر به پابش ریسک نیستند و بسیاری از طرحهای نخبگان در زمینه کارآفرینی را خیلی راحت کنار میگذارند و به سراغ طرحهای با سود بالای تضمینی در کوتاه مدت می روند طبیعتاً افزایش فرصتهای کارآفرینی در کشور علاوه بر اینکه مهاجرت نخبگان را به شدت کاهش خواهد داد آمار بازگشت نخبگان و بازگشت سرمایه ها به کشور را نیز بهبود میبخشد، در زمینه فعالیتهای فرهنگی باید توجه کرد که در کشور ایران برای کسانی که در خارج از کشور تحصیل کرده اند حتی بعضاً مستقل از سطح آن دانشگاه ارزش بیشتری برای دانش آموختگان دانشگاههای داخل کشور قایل میشوند این اشکال فرهنگی خود مشوق مهاجرت نخبگان از کشور است درخواست رزومه انگلیسی از دانشجویان در درس زبان عمومی برگزاری جلسات آشنایی با مزایای تحصیل در سایر کشورها (عموماً) کشورهای آسیای جنوب شرقی نظیر مالزی و سنگاپور در دانشگاه و فعالیتهایی از این قبیل باعث تقویت فرهنگ مهاجرت در بین دانشجویان می شود.

نتیجه گیری:

جمهوری اسلامی ایران در جهت مقابله با مهاجرت، نخبگان سیاستگذاریهایی را در دستور کار قرار داده است بر اساس نظریه ساخت یابی گیدنز که به عنوان چارچوب نظری این پژوهش مطرح است تئوری ساخت یابی به بیان جریان تولید بازتولید و انتقال ساختها میپردازد در این تعریف به پیدایش و تولید ساخت تحت شرایط گوناگون و به جریان بازتولید و تبدیل و تغییر ساختها اشاره نموده است. به عبارت دیگر گیدنز جامعه سازی را تحت عنوان ساخت یابی ساخت سازی بازتولید ساخت با به کارگیری مفهوم (ساخت دوتایی) که مفهوم مرکزی تئوری اش میباشد بیان می کند به نظر وی باز تولید ساختی به واسطه ی کنش انسانی به عنوان کارگزار و واسط صورت میگیرد. بر این اساس در بعد اقتصادی سیاست گذاری اصلی کشور در این

زمینه مقابله با مهاجرت نخبگان عبارت است از: ۱- ضرورت سوگیری هدفمند و حرکت بلادرنگ کشور در جهت سیاست گذاری داده محور در حوزه مهاجرت نخبگان و ۲- تمرکز بر توسعه اقتصاد دانش بنیان در کشور با هدف ظرفیت سازی برای بکارگیری سرمایه های انسانی در داخل و یا زمینه چینی بازگشت متخصصان و فارغ التحصیلان خارج از کشور مطرح است. از دیگر سیاستگذاری جمهوری اسلامی ایران تلاش در جهت بازگشت نخبگان به داخل کشور است. در این رابطه طرح همکاری با متخصصان و دانشمندان ایرانی غیر مقیم نیز در سیاست گذاریهای وزارت علوم دنبال شده است. تسهیلات اعطایی به برگزیدگان مرحله نهایی المپیاد از دیگر سیاست گذاریهای جمهوری اسلامی ایران است. این تسهیلات به انواع مختلفی تقسیم میشود که از مهمترین آنها میتوان به تسهیلات، آموزشی حمایت های مالی، تسهیلات نظام وظیفه و اعطای کمکهای مالی در حین تحصیل اشاره داشت

از دیگر سیاستگذاری جمهوری اسلامی، ایران تلاش در جهت ایفای نقش محوری در بازار تحرک دانشجویان بین المللی ما بوده است جمهوری اسلامی ایران در تلاش بوده است با جذب دانشجویان، خارجی خلائهای ناشی از مهاجرت نخبگان داخلی را جبران نماید.

در حوزه پژوهش نیز سیاست گذاریهای جمهوری اسلامی ایران مبانی بر حمایت از ایدههای خلاق پژوهشی و افزایش بودجه مربوط به این مهم بوده است

با این حال باید اشاره داشت که سیاست گذاریهای جمهوری اسلامی ایران با آسیبهایی مواجه بوده است که نتوانسته است از مهاجرت نخبگان جلوگیری نماید. مهمترین آسیبها در بعد پژوهشی این مساله است که با وجود اینکه در سیاست گذاریها، اهمیت زیادی به بودجههای پژوهشی داده شده است با این حال از سال ۱۳۸۴ ش که بالاترین درصد سهم اعتبارات تحقیقاتی از تولید ناخالص داخلی را به خود اختصاص داده همواره این درصد کاهش یافته است اما به دلیل افزایش تولید ناخالص داخلی رقم اختصاص یافته تا سال ۱۳۹۶ ش بیشتر از سال قبل بوده است اما در لایحه بودجه سال ۱۳۹۶ هم درصد و هم رقم اعتبار کاهش یافت این بی توجهی به امر، بودجه باعث نارضایتی نخبگان و در نتیجه مهاجرت آنان بوده است.

از سوی دیگر عدم اطلاع رسانی مناسب نسبت به برنامههای حمایتی از دیگر آسیبهای سیاست گذاری جمهوری اسلامی ایران است. با وجود اینکه برنامههای حمایتی بسیاری از سوی مسئولین ترتیب داده شده است با این حال بی اطلاعی نخبگان از این مهم زمینه ساز مهاجرت آنان بوده است آسیبهای ناشی از سیاستگذاریهای در تحرک دانشجویان بین المللی نیز از دیگر مسائلی است که باید به آن اشاره داشت با توجه اینکه در سیاست گذاریها، بر اهمیت تحرک دانشجویان بین المللی تاکید شده است با این حال سهم کشور ایران از تحرک دانشجویان بینالمللی بسیار اندک است. این سهم، اندک با اهداف مندرج در سند چشم انداز یعنی تبدیل شدن به قدرت اول منطقه در عرصه علم و فناوری هم خوانی ندارد

عدم بسترسازی مناسب برای نخبگان از دیگر آسیبهای سیاست گذاری است ایران در شاخص رقابت پذیری برای استعدادها از وضعیت مناسبی برخوردار نیست شاهد این مدعا رتبه ایران در دو مولفه انتشارات علمی و کیفیت مراکز آموزشی است بررسی وضعیت ایران در شاخص رقابت پذیری برای استعدادها نشان میدهد که ایران به جز در مولفه مهارتهای دانش جهانی رتبه (۶۳) در سال (۲۰۱۹) در بقیه شاخصها از وضعیت مناسبی برخوردار نیست

از سوی دیگر مقررات برای استعدادهای درخشان نیز از دیگر آسیبهای موجود در سیاست گذاری است. هم اکنون برخی از مقرراتی که برای استعدادهای درخشان تصویب شده، اند مانند معافیت از پرداخت وثیقه هنگام خروج از کشور امر خروج را برای نخبگان تسهیل میسازد که خود این موضوع سبب افزایش اقدام برای خروج از کشور در بین نخبگان شده است.

بی توجهی به نخبگان برخی حوزه ها از جمله علوم انسانی نیز از دیگر آسیبهای سیاست گذاری است. نخبگان حوزه علوم انسانی معتقدند نخبگان علوم انسانی در همه سطوح بنیاد از در نظر گرفتن ملاکهای شناسایی قوانین و مصوبات و اعطای تسهیلات تا برنامه ریزی برای جلوگیری از فرار مغزها مورد بی توجهی قرار گرفته اند.

پیشنهادها:

از آن جا که دست یابی به توسعه همه جانبه و پایدار اساساً یک هدف بلندمدت است در خصوص مهاجرت نیروی انسانی متخصص از کشور راهکارهای متفاوتی نیز متصور است. تجربه بین المللی نشان می دهد که از جمله مهمترین این راه کارها اتخاذ سیاستهایی است به منظور استفاده هر چه بیشتر از توان و ظرفیت متخصصان مقیم خارج بدون آن که نیاز به بازگرداندن دائم آن ها به داخل کشور باشد در این شرایط مناسب است که در چارچوب برنامه‌های توسعه راهکارهایی مشخص برای تشکیل و توسعه شبکه‌هایی از متخصصان ایرانی خارج از کشور که در ارتباط نهادینه و مستمر با دانشگاهها و مراکز علمی و فنی کشور باشند در نظر گرفته شود. از سوی دیگر تجربیات بین المللی برای پیشگیری از فرار مغزها نشان میدهد که ایجاد انگیزه قوی برای ماندن متخصصان و نخبگان در کشورهای خود مهم ترین سیاست بلندمدت و اساسی برای پیشگیری از مهاجرت گسترده نیروی انسانی متخصص از کشورهای در حال توسعه است. این هدف تنها از طریق توسعه همه جانبه این کشورها در ابعاد اقتصادی سیاسی و فرهنگی تحقق پذیر است چرا که با توسعه همه جانبه در واقع هم سطح دستمزدها در کشورهای در حال توسعه افزایش یافته و به دستمزدهای کشورهای توسعه یافته نزدیک میشوند و هم تفاوت دستمزدها دیگر انگیزه ای برای خروج متخصصان از کشور خود نخواهد بود در کنار این موارد با توسعه سیاسی و اجتماعی این کشورها زمینه برای بروز استعدادهای ذهنی نخبگان و برخورداری از شأن و احترام لازمه در جامعه فراهم می آید که خود انگیزه ای قوی برای ماندن آنها در کشور خود به شمار می آید. بنابراین، حل مسئله مهاجرت گسترده نیروی انسانی متخصص در بلندمدت و به طور ریشه ای به توسعه همه جانبه و پایدار در کشورهای در حال توسعه وابسته است و کلیه سیاستهایی که به توسعه همه جانبه این کشورها کمک میکنند در خدمت پیشگیری از فرار مغزها قرار می گیرند.

با توجه به نتایج، تحقیق بیشتر مطالعات انجام شده در سطح -کلان از جمله تاثیرات جهانی شدن مهاجرت نخبگان اثرات بازار کار جهانی و مهاجرت نخبگان از جهان -سوم- بوده است. لذا انجام تحقیقاتی در سطح خرد و با توجه به الزامات رشته‌ها و اقشار مختلف مهاجران و بررسی نگرشها باورها و رفتارهای آنها ضروری به نظر میرسد به علاوه، لازم است که بررسی هایی در زمینه تاثیرات مهاجرت متخصصان و تحصیل کردگان از کشور بر روی شرایط سیاسی اجتماعی و اقتصادی صورت گیرد و به این مسئله که آیا تاثیرات این پدیده تماماً منفی میباشد یا اینکه این روند جوانب مثبت دارد هم توجه شود باید دید که ماندن و مهاجرت نکردن نیروهای انسانی تحصیل کرده با توجه به شرایط و امکانات موجود در جامعه چه مقدار بازدهی و سود خواهد داشت.

منابع فارسی:

- ۱- از کیا، مصطفی و غلامرضا غفاری ۱۳۸۷ مهاجرت نخبگان و پیامدهای آن: تهران نشر وصال
- ۲- توکل محمد و ایمان عرفان منش ۱۳۹۳. فراتحلیل کیفی مقالات علمی ناظر بر مسئله فرار مغزها در ایران بررسی مسائل اجتماعی، ایران دوره ۵، شماره ۱.
- ۳- جانعلی زاده چوب، بستی حیدر و علیوردی، نیا اکبر و پورقاضی، شیوا (۱۳۹۳) بررسی جامعه شناختی تمایل به برون کوچی نخبگان علمی فصلنامه راهبرد، فرهنگ دوره ۷، شماره ۲۵، صص ۱۵۳-۱۷۸
- ۴- حسینی، سید خلیل و صبوری خسروشاهی حبیب و، معدنی، سعید (۱۳۹۹)، «عوامل مؤثر بر گرایش نخبگان فرهنگی به مهاجرت به کشورهای توسعه یافته» فصلنامه مطالعات توسعه اجتماعی ۵۱-۶۲. ایران دوره ۱۲، شماره ۳، صص
- ۵- خضری، محمد (۱۳۸۰) دلایل و پیامدهای اقتصادی فرار مغزها فصلنامه مطالعات راهبردی دوره ۱۴ شماره ۴ صص ۵۷۲-۵۴۷
- ۶- داورزنی، طاهره، ۱۳۸۵ بررسی آسیب شناختی فرار مغزها با تاکید بر پیامد اجتماعی و فرهنگی رساله کارشناسی ارشد دانشگاه الزهرا

- ۷- ذاکر صالحی، غلامرضا، ۱۳۸۶، فراتحلیل مطالعات انجام شده در زمینه جذب نخبگان و پیشگیری از مهاجرت، مجله انجمن جامعه‌شناسی ایران، دوره هشتم، شماره ۱
- ۸- رستمی مانی (۱۳۹۴) آثار مهاجرت نیروی کار متخصص بر بازار کار ماهنامه اجتماعی، اقتصادی، علمی و فرهنگی و کار و جامعه شماره ۱۳۹۰ اسفندماه ۱۳۹۴، صفحه ۵۰ تا ۵۷
- ۹- زنجانی حبیب‌الله (۱۳۸۰)، مهاجرت چاپ، اول تهران انتشارات سمت
- ۱۰- شاه‌آبادی ابوالفضل ۱۳۸۵ نگاهی به پدیده فرار مغزها فصلنامه پژوهشنامه بازرگانی شماره ۳۹
- ۱۱- طیبی، سید کمیل، عماد زاده، مصطفی، رستمی حصوری، هاجر، ۱۳۹۰، اثر فرار مغزها بر رشد اقتصادی کشور های در حال توسعه، پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، دوره ۱، شماره ۲
- ۱۲- فرجادی، غلامعلی، ۱۳۸۰، بررسی نقش برخی از پارامتر های اجتماعی سیاسی اقتصادی بر روند مهاجرت مغزها، رساله کارشناسی ارشد موسسه عالی پژوهش و برنامه ریزی و توسعه
- ۱۳- فرجادی، غلامعلی ۱۳۷۰ فرار مغزها و اثرات آن در کشورهای جهان سوم: تهران سمینار برنامه ریزی و توسعه
- ۱۴- گودرزی محسن و اسماعیل فیض اربابی ۱۳۸۳ خروج نیروهای متخصص از کشورهای جهان، سوم گزیده مقالات سازمان برنامه و بودجه دفتر جمعیت و نیروی انسانی
- ۱۵- ملکشاهی حجت‌الله و، واعظ نفیسه و تقی پور (فائزه) (۱۴۰۰) آسیب شناسی سیاست گذار یهای جمهوری اسلامی ایران برای مهار مهاجرت نخبگان فصلنامه جامعه‌شناسی سیاسی ایران دوره ۴، شماره ۴، پیاپی (۱۶) صص
- ۱۶- مفتخری، علی و، جعفری محمد و ابونوری اسماعیل و نادمی یونس (۱۴۰۰) تأثیر متغیرهای مؤثر بر حکمرانی بر فرار مغزها در کشورهای در حال توسعه» فصلنامه اقتصاد باثبات دوره ۲، شماره ۳، صص ۸۵-۶۰-۲۷۱-۲۹۰
- ۱۷- نظری، مهدی، اقا زاده، محمد زاده، ۱۳۹۴، بوم‌شناسی مهاجرت نخبگان با تأکید بر انگیزاننده ها، اقتصاد راهبرد توسعه، تابستان، شماره ۴۲ علمی ترویجی، صص ۱۶۴-۱۳۸
- ۱۸- واتزر، یان ۱۳۷۹ جامعه‌شناسی مدرن ترجمه وحید دستگردی تهران نشر علوم نوین